

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՀԱՅԱԳԵՏ ՀԱԿՈՎԻՈՍ
ՏԱՇՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Մխիթարյան միաբանության հայագիտական հարուստ ժառանգության մեջ դժվար է առանձնացնել մի բնագավառ, որը դուրս է մնացել այդ հզոր գիտական դպրոցի հետազոտության տեսադաշտից: Այդ դարրնոցում կոփված հետազոտողների ուսումնասիրությունները վերաբերում են ոչ միայն հայագիտության բոլոր հիմնական ճյուղերին՝ լեզվաբանությանը, գրականագիտությանը, պատմագիտությանը, արվեստաբանությանը, փիլիսոփայությանը, կրոնագիտությանը և այլն, այլև վերոնշյալ գիտական ուղղությունների առանձին, հաճախ՝ նեղ մասնագիտական ոլորտներին: Ընդ որում կան բնագավառներ, որոնց ուսումնասիրությանն առաջինը ձեռնամուխ են եղել հենց Մխիթարյանները և դարձել դրանց հիմնադիրները:

Մխիթարյանների հայագիտական ժառանգության մեջ ծանրակշիռ տեղ ունի պատմագիտության բնագավառը, որի խոշորագույն ներկայացուցիչներից Միքայել Չամչյանը հիրավի նաև նոր ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտական դպրոցի հիմնադիրն է: Հայագիտությանը մատուցած ծառայությունների մեջ Մխիթարյանների դերը հատկապես մեծ է քաղաքական հույժ կարևորություն ունեցող այնպիսի ոլորտներում, որպիսին պատմական աշխարհագրությունն ու ժողովրդագրությունն են: Դրանցից ժողովրդագրության ոլորտի նշանակությունն առանձնապես ընդգծվում է ներկա փուլում, քանի որ օտար պատմաբանների, մասնավորապես թուրք-ադրբեջանական պատմագրության կողմից խեղաթյուրվող հայոց պատմության հիմնահարցերի մի զգալի մասը բաժին է ընկնում ժողովրդագրությանը, մասնավորապես հայերի ծագումնաբանության, բնկության-եկվորության, էթնոկրոնական և այլ խնդիրներին:

Հատկանշական է, որ Մխիթարյաններն ի սկզբանե հատուկ հետազոտության նյութ են դարձրել Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և ժողովրդագրության հիմնահարցերը և կարելի է ասել, որ այսօր էլ շարունակում են մնալ պատմագիտության այդ ոլորտի ամենախոշոր ներկայացուցիչները: Այսպես. ամբողջ միջնադարի և նոր դարաշրջանի սկզբնափուլի (XVII-րդ դ. – XVIII դ. առաջին կես) հայ հեղինակների մոտ ժողովրդագրության հիմնահարցերը գրեթե լիովին անտեսված էին:

Թերևս կարելի է մատնանշել միայն մի քանի հեղինակների, օրինակ՝ Հակոբ Կարնեցուն¹ (XVII-րդ դ. կես), հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցուն² (XVIII դ. երկրորդ կես) և այլոց, որոնք բազմաբնույթ հարցերի շարքում անդրադարձ են ունեցել նաև ժողովրդագրական խնդիրներին:

Միայն XVIII դ. վերջին Մխիթարյան միաբան Ղուկաս Ինձիճյանի³ հետազոտությունների շնորհիվ պատմական ժողովրդագրությունը դարձավ հայագիտության կարևոր բնագավառներից մեկը: Ուշագրավ է, որ այդ ոլորտն այդուհետ ավանդաբար մնաց Մխիթարյանների հետազոտությունների կիզակետում: Ի դեպ, այդ ավանդույթը պահպանվեց նաև 1773 թ. Տրիեստում, ապա 1811 թ. Վիեննայում հաստատված Մխիթարյանների մոտ:

Պատմաաշխարհագրական և ժողովրդագրական ուսումնասիրություններով Վիեննայում սկսեցին զբաղվել մասնավորապես XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին, երբ լույս տեսան Սարովբե Տերվիշյանի «Հնդեվրոպական նախալեզու» (1885), Հակոբ Քոսյանի «Հայք ի Զմիռնիա և ի շրջակայս» (հ. 1-2, 1899), «Բարձր Հայք» (հ. Ա-Բ, 1925-1926) և այլ աշխատություններ: Դրանք նվիրված էին հայերենի հնդեվրոպական ծագման, Հայկական լեռնաշխարհում հայ էթնոսի ձևավորման, Արևմտյան Հայաստանի գավառների էթնոժողովրդագրական գործընթացների և այլ բարդ հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: XX դ. սկզբին Հակոբ Քոսյանի հետ համանման հիմնահարցերի լայն քննությամբ հանդես եկավ նաև Մխիթարյան մեկ այլ հեղինակ՝ Հակովբոս Տաշյանը (1866-1933)⁴:

Հ. Տաշյանը, ծնված լինելով Էրզրումի նահանգի համանուն գավառի նշանավոր հայ կաթողիկե Արծաթի գյուղում, իր գործունեության առանցքը դարձրեց գավառահայության խնդիրների լուծումը: Հոգևոր գործունեությանը զուգընթաց նա շուտով ծավալեց հետազոտական աշխատանք Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Կարնո աշխարհի, նրան հարակից գավառների պատմության, աշխարհագրության և ժողովրդագրության ուղղությամբ: Շրջագայելով Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի և այլ նահանգների բազմաթիվ գավառներում՝ նա պատմագիտական ու բանահյուսական արժեք ներկայացնող զգալի նյութ հավաքեց, դրանք եվրոպական ու Մխիթարյան միաբանության արխիվներից քաղած նյութերի և տպագիր գրականության հետ համադրելով, ստեղծեց ժողովրդագրական ու պատմաաշխարհագրական բնույթի մի շարք մնայուն ուսումնասիրություններ: Դրանց մեծ մասը վերաբերում էին հայրենի Կարնո աշխարհին և հարևան Տայքին ու Փոքր Հայքին, այսինքն՝

¹ Հակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց», – տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. II, Երևան, 1956, էջ 541-586:

² Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Զամբո, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, Վաղարշապատ, 1873:

³ Ղ. Ինձիճյանի գիտական հարուստ ժառանգության մեջ հատկապես կարևոր տեղ ունի նրա «Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի» (Վենետիկ, 1806) բազմահատորյակի առաջին հատորը, որն ամբողջապես վերաբերում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանն ու ժողովրդագրությանը:

⁴ Հ. Տաշյանից հետո հետագայում ժողովրդագրության որոշ հարցերի հետազոտությամբ հանդես եկան Համագասպ Ոսկյանը (Համագասպ Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1950), Հ. Հուլունյանն ու Մ. Հաճյանը (Հուլունեան Հ. և Հաճեան Մ., Հուշամատենան Խոտորջուրի) և ուրիշներ:

առավելապես Արևմտահայաստանի հյուսիսային այն հատվածին, որը ձգվում էր Պոնտական լեռների հարավային ու հյուսիսային լանջերի երկայնքով՝ ընդգրկելով Բաթումի ու Կարսի մարզերից մինչև Սեբաստիա ընկած ընդարձակ մի տարածաշրջան: Այլ կերպ կարելի է այդ երկրամասը բնութագրել՝ որպես առավելապես Ճորոխ գետի ամբողջ ավազանը և Արևմտյան Եփրատի ակունքների շրջանը ներառող մի երկրամաս:

Հայր Հ. Տաշյանի համար վերոհիշյալ տարածաշրջանի ուսումնասիրության նյութի ընտրությունը պատահական չէր: Այն պայմանավորված չէր սոսկ հայրենի եզերք-ծննդավայրն ուսումնասիրելու մղումով: Բանն այն է, որ Արևմտյան Հայաստանում դարերի ընթացքում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոկրոնական գործընթացների առումով այդ երկրամասը ոչ միայն ամենատուժյալ տարածաշրջաններից էր, այլև որպես հետազոտական նյութ ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս մնացած թեմաներից էր¹:

Վերոհիշյալ խնդրին նվիրված հետազոտությունները Հակովբոս Տաշյանն ամփոփեց մի շարք աշխատություններում՝ «Տայոց աշխարհ, Փոքր Հայք ու Խաղտիք» (անտիպ), «Հին Հայաստանի արևմտյան սահմանը. Փոքր Հայք և Կողոփենե (Սեբաստիա)» (երկուսն էլ՝ 1917–1918 թթ.) և հատկապես «Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին» (1929): Տաշյանի անտիպ աշխատությունների մի մասը հետագայում հրատարակվեց առանձին գրքով՝ «Տայք, դրացիք և Խոտորջուր» (Վիեննա, 1973) ամբողջական խորագրի ներքո²: Նա նաև մի քանի օտար ուղեգիրների պատմաժողովրդագրական բնույթի երկերի թարգմանիչն է ու ծանոթագրողը, որոնց մեջ առանձնանում են Արևմտյան Հայաստանի մասին Հ. Անդերսոնի և Կյումոն եղբայրների հետազոտությունները, որոնք հրատարակվել են Վիեննայում 1919 թ. «Պոնտական ուսումնասիրությունք» ընդհանուր վերնագրով:

Հ. Տաշյանի կատարած հետազոտությունների շնորհիվ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության բնագավառում արձանագրվեց որակապես նոր մակարդակ: Հետազոտողը, հետևելով Ղ. Ինձիձյանի օրինակին, փորձեց XX դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված աղետալի ժողովրդագրական իրավիճակը բացատրել նախորդ ժամանակաշրջաններում տեղի ունեցած հայակոլ էթնոկրոնական բարդ ու բուռն գործընթացներով: Հետադարձ հետազոտություն կատարելով՝ նա իր ճանփորդած ժամանակաշրջանի՝ 1910–1911 թթ. իրավիճակը համեմատության մեջ դրեց ինչպես XIX դ. 40-ական թվականների, այնպես էլ

¹ Վերոհիշյալ տարածաշրջանի էթնոկրոնական դիմախեղումների մասին տես Մելքոյան Ա., Հայ բնակչության էթնոկրոնական դիմախեղման գործընթացներն Արևմտյան Հայաստանում 16–18-րդ դարերում, – Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 5, Երևան, 2005, էջ 47–60 և նույնի՝ *Tendencies of Demographic Policy of the Ottoman Authorities in Western Armenia (XVI century – beginning of the XX century), The Main Issues of Western Armenians Claims (International research and practical conference), Cyprus, Nicosia, April 18–19, 2009, p. 101–116.*

² Հ. Տաշյանը բացի վերոհիշյալ աշխատություններից հեղինակ է նաև բազմաթիվ բանասիրական, գրաքննադատական, մատենախոսական հետազոտությունների (մանրամասն տես Հայրունի Մեսրոպ, Հ. Յակովբոս վրդ. Տաշեան՝ գրախօսողն ու գիտաքննադատը, Յանձար, 2011):

XVII–XVIII դդ. իրավիճակների հետ: Այդ դժվարին խնդիրը լուծելու համար Տաշյանը որպես հիմք, հետազոտական հանգրվաններ ընդունեց XVII դ. 40-ական թվականները, մասնավորապես Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» վերտառությամբ հայտնի աշխատության տվյալները, ապա դրանք բաղդատեց XVIII դ. վերջի Ղ. Ինձիձյանի, XIX դ. 40-ական թթ. գերմանացի նշանավոր ճանապարհորդ և հետազոտող Կարլ Քոխի հաղորդումների¹ հետ, կարողացավ վեր հանել ոչ հայանպաստ ժողովրդագրական գործընթացների ամբողջական պատկերը. այն է՝ զանգվածային կոտորածներ ու բռնի մահմեդականացում, էթնոդավանական վերակերպումներ, դրանց արդյունքում՝ վրացացում, թուրքացում, ինքնատիպ նոր հանրությի՝ այսպես կոչված «կեսկեսների» հանդես գալ, հայության արտագաղթ, զուգահեռաբար՝ թուրքական ցեղերի, քրդերի ու լազերի ներթափանցում, Հայկական լեռնաշխարհի երբեմնի գտարյուն հայկական տեղանվանաբանության աղձատում և այլն:

Հետազոտական բարձր պատրաստություն պահանջող այդ լրջագույն խնդիրը լուծելու համար հայր Տաշյանը քննության նյութ դարձրեց ամբողջ տարածաշրջանը՝ ըստ նահանգների, գավառ առ գավառ, երբեմն նաև՝ գյուղ առ գյուղ: Նա ամենայն մանրակրկիտությամբ ուսումնասիրեց Համշենը, Սպերը, Բաբերդը, Կիսկիմ-Բերդագրակը, Թորթումը, Նարիմանը, Խոտորջուրը, պատմական Խաղտյաց աշխարհը, մասամբ նաև Կարինը, Երզնկան, Ռեփահիեն, Կարսի մարզը և այլն: Պատմաաշխարհագրական-տեղագրական հետազոտություններ կատարելիս Տաշյանը ձշգրտում է գավառների ու գյուղերի սահմանները՝ մեծապես օգտագործելով հայտնի քարտեզագիր Կիպերտի քարտեզները:

Հակովբոս Տաշյանն ուսումնասիրողների ուշադրությունը հրավիրեց այնպիսի կարևոր խնդրի վրա, որպիսին ազգային ու կրոնադավանական տարբերությունների մշտական շփոթն է: Նա ծանրակշիռ փաստերի հիման վրա ցույց տվեց, որ կրոնադավանական փոփոխություններն ի վերջո դառնում են ազգային վերակերպումների լուրջ պատճառ և ժամանակի ընթացքում անդառնալիորեն այդ նոր էթնոդավանական հանրությին կտրում են իր ազգային արմատներից: Այդպիսի գործընթացների մեջ հայագետն առանձնացնում է միջնադարում՝ Վրաց Բագրատունիների վերելքի շրջանում, Հյուսիսային Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում ուղղափառության, տվյալ դեպքում՝ վրացադավանության ընդունումը:

Հայր Տաշյանը հատուկ հետազոտության նյութ է դարձնում Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսում՝ Պոնտական լեռների արևելյան դժվարանցանելի, անտառապատ հատվածում ընկած լեռնային Համշեն գավառը, որի հայությունը մահմեդականացել էր ադեն 17–18-րդ դարերում: «Ունինք գաւառներ, ինչպէս Սև գետ ու Համշէն, – գրում է նա, – ուր քրիստոնէութեան բնաջնջման հետ հայութիւնն ալ այլևս կորսուած է, որչափ ալ հայ լեզուն տակաին առկայծեալ ըլլայ հոս ու հոն: Ուրիշ գաւառներ ալ կան, ուր թէև հայութիւնը տուկացած է, բայց զանգուածային գաղթականացմունք և ոչ նուազ զանգուածային գաղթականութիւններ հիմնովին փոխած են

¹ Koch K., Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. Weimar, 1846.

ազգաբնակչության նկարագիրը»¹: Մեկ այլ տեղ կարդում ենք. «Այս հայութիւնը ժԸ դարուն ընթացքին արիւնալից կոտորածներով բռնադատուած է իսլամական կրօնքն ընդունիլ. բայց պահած է շատ մասամբ իւր հայ նկարագիրը, գոնէ մասամբ նաև հայերէն լեզուն, առանձնապէս հայ Համշէնը»²: Հետագոտողը համոզված է, որ շուրջ երեք դար անց՝ ինչպես համշենահայութիւնը, այնպես էլ այլ գավառների իսլամացած հայերը, պատրաստ են պատեհ առիթի դեպքում վերադառնալ իրենց հայկական-քրիստոնեական արմատներին: Սակայն Օսմանյան կայսրութիւնում գործող օրենքներն արգելք են հանդիսանում նման քայլերին, քանի որ «թուրքական և իսլամական օրենքով իսլամացածի մը քրիստոնէութեան վերադարձի փորձն իսկ մահապարտութեան պատիժ կը կրէ»³: Հստակ երևում է, որ Հակովբոս Տաշանը խորությամբ ըմբռնել է կրկին իր հավատին վերադառնալու հայության ձգտումն օրենսդրորեն արգելելու օսմանյան իշխանութիւնների նպատակը՝ հասնել քրիստոնէութեան իսպառ վերացմանն ու հպատակ ժողովուրդների թուրքացմանը:

Մխիթարյան վարդապետն առաջին ուսումնասիրողներից էր, ով նկատել էր, որ իսլամացման ճանապարհով թուրքացման գործընթացը հատկապես մեծ չափերով ընթացել է Ախալցխայի էյալէթի տարածքում՝ պատմական Տայքի և Գուգարքի զգալի մասում: Այսինքն՝ ժամանակի ընթացքում ինչպես քաղկեդոնիկ հայերը, այնպես էլ այստեղ հաստատված վրացիները իսլամադավան դառնալով՝ ի վերջո թուրքացել են: Դրանով լույս է սփռվում ներկայումս խիստ արդիական խնդրի վրա՝ 20-րդ դարում «մեւլետիզմի թուրքեր» կոչված հանրայթը ծագումով որևէ կապ չունի թրքության հետ: «Բռնի մահմեդականացումն այնպէս փութով և այնպէս հիմնովին յառաջ տարուեցաւ, - Տայք-Գուգարքի մասին գրում է Տաշանը, - որ քիչ ժամանակէն վրական եկեղեցին դադրած էր գոյութիւն ունենալէ այն ամբողջ շրջանակին մէջ՝ վրացի (մեւխ և այլն) և վրացած (հայ և այլն) տարրին այլ քայլն առանց ազդեցութեան չէր կրնար մնալ նաև այն հայոց մասին, որոնք մասնաւանդ հոս ի Տայս հայախօս մնացած էին, բայց կանուխէն վրական եկեղեցոյ կը վերասերէին կամ վրածէս եղած էին ու «վրացի» կըսուէին...»⁴:

Կրոնադավանական վերակերպման ենթարկված հայության զանգվածները բացի «թուրք» կամ «տաճիկ» անվանումներից, պայմանավորված տվյալ տարածաշրջանում այլակրոն կամ այլադավան ուրիշ հանրութիւնների առկայությամբ, հանդես էին գալիս նաև «գյուրջի (վրացի)», «քուրդ», «լազ» և այլ անուններով: Այսպես՝ Պոնտական լեռների շրջանում, ուր զգալի թիվ էին կազմում լայն արտոնութիւններով օժտված լազերը, իսլամացած հայության մի մասը հարկադրված էր ներկայանալ իբրև լազ: Հայաստանի հարավային մի շարք քրդաբնակ գավառներում էլ համապատասխանաբար մահմեդականացած հայերին նույնացնում էին քրդերի հետ: Հակովբոս վարդապետը ճիշտ է պատկերացնում այդ

¹ Տաշան Հ. Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, էջ 13-14:

² Հ. Հակովբոս վ. Տաշան, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, էջ 7:

³ Նույն տեղում, էջ 35:

⁴ Տաշան Հ. Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, էջ 62-63, հմմտ.՝ Brosset M., Histoire de la Georgie, Petersburg, II, էջ 227:

գործընթացը՝ համոզված, որ այդ ամենն ուղղորդվում է օսմանյան իշխանությունների կողմից: «Հոս լազ բէկերն այն դերը կը խաղան,– Պոնտական լեռների գավառներում տիրող էթնոգավանական իրավիճակի մասին գրում է նա,– ինչ քուրդ բէկեր ուրիշ տեղեր, գործակցութեամբ թուրք պաշտօնէութեան»¹: Հատկանշական է, որ ըստ Տաշյանի՝ վերակերպված այդ հայերի մի մասն էլ՝ ապահովության նկատառումով, փորձել է առհասարակ որևէ ազգության անվան տակ հանդես չգալ և ուղղակի ներկայանալ է որպես «խալամ»: Այսինքն՝ ստեղծված դժնդակ պայմաններում վերակերպված հայերի համար ընդունելի էր ամեն մի էթնոնիմ, բայց «հայ ենք չեն կրնար ըսել. որովհետև «հայ» և «քրիստոնեայ» համագոր բառեր եղած են հոս, ինչպէս ուրիշ շատ տեղեր ալ»²:

Հակովբոս Տաշյանի ժողովրդագրական դիտարկումների մեջ կարևոր է նաև 1829–1830 թթ. արևմտահայերի վերաբնակեցման խնդրի գնահատականը: Հայ պատմագրության մեջ այդ հիմնահարցին հետազոտողների զգալի մասը, մասնավորապես խորհրդահայ հեղինակները, հիմնականում մոտեցել են Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրական իրավիճակի տեսանկյունից: Հաշվի առնելով, որ այդ վերաբնակեցումը նկատելիորեն վերականգնել է Զավախքի, Շիրակի ու Սևանի ավազանի նախկին հայեցի էթնոնկարագիրը, նրանք այն համարել են գուտ դրական երևույթ: Նման մոտեցման դեպքում մոռացության են տրվել հայ բնակչության արտահոսքի աղետալի հետևանքներն Արևմտյան Հայաստանի համար: Հայր Տաշյանն այստեղ ևս առանձնանում է իր ճշգրիտ գնահատականով. այն է՝ հայրենիքի մի հատվածի «վերահայացումը» մի այլ հատվածի հաշվին ամբողջության մեջ չի կարող ունենալ միայն դրական հետևանք³:

Հ. Տաշյանն ընդգծում է, որ թեև Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը նկատելիորեն փոխվել է ի վնաս հայության, այդուհանդերձ դա չի նշանակում, թե երկրամասը ժամանակին գուտ հայաբնակ չի եղել: Դրա օգտին են խոսում նաև երկրում պահպանված հայկական բազմաթիվ տեղանունները: Այդ հանգամանքը, ինչպես հիշեցնում է Տաշյանը, դեռ 19–րդ դ. 40–ական թթ. նկատել էր ուղեգիր-հետազոտող Կ. Քոխը⁴: Անդրադառնալով Կարնո նահանգի Սպեր գավառի էթնիկ պատկերի փոփոխման խնդրին՝ նա գրում է. «Հակառակ այս ամէնուն՝ այլօր ալ Սպերի գաւառը հայ նկարագիրը պահած է նաև անով, որ գիւղերու, լերանց և այլն, բոլոր անուանք հայկական մնացած են»⁵: Մեկ այլ տեղ կարդում եք.– «Երկիրս մէկ ծայրէն միւս ծայրը հայ նկարագիրը պահած է անով որ բոլոր անուանք մնացած են հայերէն»⁶:

Որպես փորձառու ժողովրդագիր, հայր Տաշյանը կարևորել է յուրաքանչյուր տարածաշրջանի վարչաքաղաքական պատկերի լուսաբանումը: Նա հաճախ պատմական անդրադարձներ է կատարել, ճշգրտել ամեն մի

¹ Հ. Հակովբոս վ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, էջ 83:

² Նույն տեղում, էջ 82:

³ Տաշեան Հ. Յ., Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, էջ 173:

⁴ Koch K., Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844, էջ 54–55, 75–80, 88, 246–248 և այլն:

⁵ Հակովբոս վ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, էջ 52:

⁶ Նույն տեղում, էջ 79:

օսմանյան վարչական միավորի աշխարհագրական սահմանները, դրանք համեմատել հայկական ավանդական բաժանման հետ: Այդ հետազոտությունները բերել են հետևյալ համոզման. որքան էլ սուլթանական կառավարության ժողովրդագրական քաղաքականությունը միտված է եղել կազմաքանդելու Հայաստանի ավանդական վարչաէթնիկ համակարգը, օսմանյան իշխանությունների վարչատարածքային ձեռնարկումների հիմքում դարձյալ ընկած է եղել հայկական պատմական գավառաբաժանման սկզբունքը¹:

Կարծում ենք, որ վերոշարադրյալը բավարար է պնդելու համար, որ Մխիթարյան վարդապետ Հակոբբոս Տաշյանը, ի թիվս հայագիտության այլ ոլորտների, կարևոր դեր է կատարել Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության բնագավառի կայացման ու զարգացման գործում:

АШОТ МЕЛКОНЯН

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕМОГРАФИИ АРМЕНИИ В ТРУДАХ АРМОНОВЕДА АКОВБОСА ТАШЯНА

(РЕЗЮМЕ)

В арменоведческом наследии мхитаристов особое место занимают историко-демографические исследования, имеющие важную научную и политическую ценность. Достаточно отметить, что, благодаря фундаментальным исследованиям вардапета Гукаса Инчичяна, историческая демография стала в конце XVIII века, одной из важных областей арменоведения. Примечательно, что именно эта область в дальнейшем традиционно доминировала в исследованиях мхитаристов. В начале XX столетия, наряду с Акопом Косьяном, к вопросам демографии обратился также мхитарист Аковбос Ташян (1866–1933).

Параллельно с духовной деятельностью А. Ташян вел исследовательскую работу в Западной Армении, в области Карин собирая информацию по истории, географии и демографии Армении и соседних с ней областей. Он собрал обширный материал по истории и фольклору Трабзона, Эрзрума, Себастии и других областей, сопоставил их с материалами из европейских архивов и фондов мхитаристов, создав ряд значительных исследований по демографии и историографии (“Страна Тайк”, “Малая Армения и Хахтик” (рук.), “Западная граница Древней Армении – Малая Армения и Колофене (Себастиа)”, “Население Армении от Черного моря до Карина”, “Тайк, соседи и Хоторджур” и др.

Благодаря исследованиям А. Ташяна в исторической демографии Армении был зафиксирован качественно новый уровень. Ташян, по примеру Г. Инчичяна, предпринял попытку раскрыть бедственное

¹ Նույն տեղում, էջ 49, 51–53, 60–64 և այլն:

демографическое положение сложившееся в Западной Армении в начале XX века. Исследователь выявляет процессы ассимиляции и этно-религиозной трансформации армян в предшествующие времена. Во время своего путешествия (1910–1911 гг.) он в ретроспективе сравнил данный период с 40-ми годами XIX века и с положением в XVII–XVIII веках. Для разрешения этой насущной проблемы Ташян начинает свое исследование с 40-х годов XVII века, в основном с данных, изложенных в труде Акопа Карнеци “Топография Высокой Армении”, сопоставляя их затем с исследованиями Г. Инчичяна, относящимися к концу XVIII века и исследованиями выдающегося немецкого путешественника и исследователя – Карла Коха, сделанными в 40-х годах XIX века. При этом он сумел раскрыть полную картину демографических процессов, в результате которых резко сократился армянский этнический элемент. Это и массовые погромы, и насильственная исламизация, и этно-религиозная трансформация, т.е. формирование своеобразной новой общности в грузинской и турецкой среде, так называемых “кес-кесов” – “лиц без определенной этнической принадлежности”. Параллельно происходила эмиграция армянства и вторжение тюркских племен, курдов и лазов, искажение исконной топонимики Армянского нагорья и т.д.

А. Ташян сделал предметом своего исследования всю территорию Западной Армении по областям, гаварам и населенным пунктам – Амшен, Спер, Баберд, Киским–Бердаграк, Тортум, Нариман, Хоторджур, Хахтик, Карин, Ерзнка, Рэпаие, Карс и т.д., принимая во внимание всю имеющуюся информацию.

А. Ташян обращает внимание исследователей на такую насущную проблему, как постоянное смешение понятий национальной и конфессиональной идентичности. На примере убедительных фактов, он показывает, что изменение религиозной традиции приводит в конце концов к утрате национального самосознания. Со временем этот процесс становится необратимым: данный этнос превращается в новую этно-религиозную общность. В качестве примера, Ташян приводит факт принятия православия (халкедонитства) армянами Северной Армении в эпоху расцвета Грузинских Багратидов в средние века.

А. Ташян один из первых исследователей, отметивших, что процесс исламизации и отуречивания достиг внушительных масштабов на территории эйалета Ахалциха, охватив также значительную часть исторического Тайка и Гугарка. То есть, со временем армяне-халкедониты, как и грузины, приняв ислам, отуречились. Это наблюдение проливает свет на чрезвычайно насущную проблему: “турки-месхетинцы” XX века не имеют ничего общего с турками-османами.

Ассимилированное армянское население, попавшее под определение “турок” и “тачик”, принималось также и за “гюрджи – (грузин)”, “курдов”, “лазов” и т.д. А. Ташян подчеркивает, что, хотя демографическое положение в Западной Армении заметно изменилось не в пользу армянства, факты тем не менее указывают на то, что эта территория в свое время

была населена исключительно армянами. Об этом свидетельствуют сохранившиеся многочисленные топонимы, имеющие армянские корни.

Исследования Ташяна приводят к выводу, что как бы султанское правительство не стремилось направить демографическую политику на ликвидацию традиционной армянской административно-этнической системы, в основе административно-территориального деления в Западной Армении все же лежал принцип армянского исторического административного разделения.

ASHOT MELKONIAN

**MAJOR ISSUES IN DEMOGRAPHIC STUDIES OF ARMENIA IN
THE WORKS BY HAKOVBOŠ TASHIAN**

(SUMMARY)

In the legacy of Armenian Studies by the Mekhitarists Congregation, the historical and demographic research is an important political factor. It is to be noted that the historic demography had become an important field in Armenian Studies through essential research by a Mekhitarist Archimandrite Ghukas Inchichian in the late 18th century. Curiously enough, this field had traditionally retained its relevance in research being done by the Mechitarists. In the early 20th century Hakob Kosian doing demographic research, was joined by another Mechitarist Akovbos Tashian (1866–1933).

In parallel with the spiritual activity, H. Tashian carried out research on Western Armenia, mostly the region of Karin, collecting historical, geographical and demographical information on the adjacent areas.

When travelling in Trabzon, Erzurum, Sebastia, and other regions, he gathered extensive data on the history and folklore of the area, made their comparison with the archival information in Europe and the repositories of the Mechitarists having printed matter, and produced a number of solid research works on demography and historiography (“The Country of Taik”, “Little Armenia and Khakhtik”, “The Western Border of Old Armenia – Little Armenia and Colophen (Sebastia)”, “The Population of Armenia from the Black sea to Karin”, “Taik, the Neighbors and Khotorjur”, et al.

Tashian’s research marked a higher quality of historical demography in Armenia.

Following in the footsteps of G. Inchichian, Tashian attempted to show the disastrous demographic situation in Western Armenia in the early 20th century.

The researcher identified the processes of assimilation and ethno-religious transformation of the Armenians who had lived in the antecedent historical period.

In the course of his travels (1910–1911) he made a retrospective comparison

of this period with the 40-s of the 19th century as well as with the situation in the 17–18th centuries.

To find a solution to this vital issue, Tashian constructed his research leaning upon the 40-s of the 17th century, mostly data borrowed from “The Topography of the Upper Armenia”, conferring them with the research by Gh. Inchichian of the late 18th century and those of Karl Kokh, an outstanding German explorer in the 40-s of the 19th century.

In doing this, he managed to unfurl a complete picture of demographic processes having caused a sharp decline of the Armenian ethnic element.

Those processes had included massive pogroms, compulsory islamization, ethnoreligious transformation entailing georgification and turkification, creating a sort of a new community of kes-kesses, or persons with no ethnic identity.

The accompanying processes included expatriation of the Armenians and invasion of the Turkic tribes, the Kurds and the Lazes, disfiguring the once genuine toponymy of the Armenian Highlands, etc.

Hakovbos Tashian made a thorough study of the whole territory of Western Armenia in regions, gavars (districts) and population centers. He studied Amshen, Sper, Baberd, Kiskim–Berdagrak, Tortum, Nariman, Khotorjur, Khakhtik, Karin, Ersnka, Regaie, Kars, etc, in minute detail.

Hakovbos Tashian invited attention of researchers to the issue which used to be a permanent confusion between the national and religious identity. His evidence showed unambiguously that religious changes resulted in national assimilation. This process became irreversible with the passage of time: a given ethnos was transformed into a new ethno-religious community. As an example, Tashian used the fact of the Armenians of Northern Armenia being converted to Ortodoxy (Chalcedonism) at the time of the Georgian Bagratides flourishing in the Middle Ages.

The Mekhitarist Vardapet was among the pioneering researchers to note that Islamization and Turkification had reached significant proportions in the Akhaltsikh eilayet as well as in the rest of the historic Tike and Gugark. In other words, with the lapse of time, the Armenian Chalcedonians had adopted Islam and undergone Turkification, like the Georgians. This sheds light on a very vital issue, viz.: the Meskhetian Turks of the 20th century and the Ottoman Turks are not related.

The assimilated Armenian population had been taken for Turks or Tachiks, as well as for Giurji (Georgian), Kurds, Lazzes, etc. H. Tashian underscored that although the demographic situation in Western Armenia had significantly changed to the detriment of the Armenians, that by no means shows the given territory not to have been populated exclusively by the Armenians in the past, which is attested by multiple homonyms having Armenian roots.

The studies by Vardapet Tashian suggest that no matter how much the ethnic policy of the Ottoman government had been aimed at annihilating Armenia’s traditional system of governance, the bodies of the Ottoman territorial oversight followed the principles of the historic Armenian regional division.

Translated into English by Hachatoor